

D'arcy Contract and Chagher Oil (Review of the First Oil Discoveries Kermanshah State During Qajar Era)¹

Fereshteh Azreh² | Farhad Pourianezhad³ | Ruhollah Bahrami⁴

Received: 2024/11/22
Accepted: 2025/06/12

Abstract

Iran's oil history is often associated with Masjed Suleiman in Khuzestan, while long after the Darcy contract was concluded and oil was discovered in Masjed Suleiman, the first region to attract the attention of oil companies and politicians was Kermanshah province. This article seeks to answer how the initial discoveries and drilling of oil wells in Kermanshah province took place and what the outcomes were. The research findings indicate that the first oil discoveries took place near the borders of Iran and the Ottoman Empire, close to Qasr Shirin and Khanaqin, in an area called Chia Sorkh within Kermanshah province. These discoveries led to the establishment of modern oil facilities in the Middle East, including the oldest Aleppo factory, and later, Iran's second refinery was built in Kermanshah. This article draws on written sources, particularly documents available in the Organization of Documents and National Library.

Keywords: Darcy contract, Chia Sorkh, Iran, Britain, Kermanshah.

Introduction

The historiography of Iran's oil industry has long been dominated by the discovery of oil in Masjed Soleyman in 1908, often regarded as the starting point of modern oil exploitation in Iran. However, this prevailing narrative has obscured earlier oil explorations conducted in western Iran following the D'Arcy Concession of 1901. Among these neglected sites, the Chiasrokh (Chia Sorkh) oil field in the Kermanshah province holds particular historical significance. Situated near the Iran–Ottoman border close to Qasr-e Shirin and Khanqin, Chiasrokh became the earliest location where oil was discovered and extracted using modern industrial methods in Iran and the Middle East.

This study addresses a fundamental question overlooked in much of the existing scholarship: how and under what conditions did the first oil explorations and drilling operations in Kermanshah province occur, and what were their historical consequences? By challenging the prevailing assumption that Masjed Soleyman

1. DOI: 10.22051/hii.2025.46352.2897

2. M.A, Department of History and Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. azrh.razi1401@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (Corresponding Author). f.pouria@gmail.com

4. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran. dr.bahrami2009@gmail.com

ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493

represents the first successful oil discovery in Iran, the article demonstrates that oil was first struck in Chiasrokh between 1902 and 1904 during the initial implementation of the D'Arcy Concession.

The importance of this research lies not only in revising a key chronological assumption in Iranian oil history, but also in illuminating the broader geopolitical, economic, and territorial implications of oil exploration in Iran's western borderlands. Chiasrokh played a crucial role in shaping British oil policy, intensifying Iran-Ottoman border disputes, and laying the groundwork for subsequent oil development in both western Iran and modern-day Iraq.

Methodology

This research adopts a descriptive-analytical approach based on historical methodology, combining archival research, textual analysis, and field studies. The primary sources include archival documents preserved in the Organization of Documents and National Library of Iran, the Archives of the Department of Documents and Diplomatic History of the Ministry of Foreign Affairs, and the archival collections of Iran's Petroleum Industry Museum. These materials consist of official correspondence, diplomatic reports, concession agreements, maps, and administrative records related to oil exploration and border delimitation.

In addition to archival documents, the study draws on contemporary travelogues, geological reports—particularly those by Jacques de Morgan—and memoirs of British officials involved in the D'Arcy operations. Secondary sources include scholarly articles, monographs on Iranian oil history, and regional historical studies. To clarify the geographical location and historical identity of Chiasrokh, the research also incorporates oral history interviews with local residents, former oil industry personnel, and regional experts, as well as on-site field observations in the border areas of Iran and Iraq.

By triangulating documentary evidence with cartographic analysis and oral testimonies, the study reconstructs the spatial, political, and economic context of early oil exploration in Chiasrokh and evaluates its long-term significance.

Discussion & Results

Geographical and Historical Context of Chiasrokh

Chiasrokh was located in the western frontier zone of Iran, near the Qasr-e Shirin region, along the Qureh-Tu River basin. Geological surveys conducted by Jacques de Morgan in the late nineteenth century identified the area as a fragile fold structure rich in oil seepages. These natural oil outflows had long been known to local Kurdish populations, who extracted oil manually for limited local use.

The name "Chiasrokh," derived from Kurdish and Persian linguistic elements meaning "red hill," appears in historical sources under various spellings, including Chia Sorkh, Chaqa Sorkh, and Chiasur. Despite inconsistencies in nomenclature, archival evidence confirms that Chiasrokh was a distinct and well-known oil-bearing site within the Qajar-era Kermanshah province.

D'Arcy Concession and the Initiation of Drilling

Following the signing of the D'Arcy Concession in 1901, British interests moved quickly to implement oil exploration in Iran. Contrary to later assumptions, George Bernard Reynolds, the chief engineer appointed by D'Arcy, prioritized Chiasrokh over Masjed Soleyman based on geological assessments, logistical considerations, and de Morgan's reports.

Drilling operations began in 1902 with a multinational workforce consisting of

Polish drillers, American and Canadian engineers, local Kurdish laborers, and British supervisors. Despite formidable obstacles – including harsh climate, lack of infrastructure, tribal resistance, Ottoman interference, and difficulties in transporting equipment from Basra – Reynolds successfully drilled the first modern oil well in Iran (Well No. 1) at Chiasrokh.

In March 1903, oil was struck at a depth of approximately 305 meters, producing about 70 barrels per day. A second well drilled in 1904 yielded a higher output of approximately 120 barrels per day. Although these quantities were insufficient for large-scale commercial exploitation, they marked the first verified instance of modern oil extraction in Iran and the Middle East.

Political and Geopolitical Implications

The discovery of oil at Chiasrokh intensified border disputes between Iran and the Ottoman Empire. The region's ambiguous territorial status made it a focal point of diplomatic negotiations and imperial rivalry. British and Russian involvement in border commissions reflected broader strategic concerns over access to oil resources.

The 1913–1914 border protocols ultimately resulted in Chiasrokh's transfer from Iran to Ottoman territory, a decision heavily influenced by British strategic interests rather than Iranian sovereignty. Despite Iran's continued claims based on the D'Arcy Concession, Chiasrokh was formally separated from Iranian territory, later becoming part of Iraq under British mandate.

Long-Term Impact on Regional Oil Development

Although overshadowed by the massive oil strike at Masjed Soleyman in 1908, Chiasrokh played a foundational role in the evolution of the regional oil industry. The early successes at Chiasrokh confirmed the oil potential of western Iran and encouraged further exploration in adjacent areas, including Naft Shah, Naft Khaneh, Khanqin, and Kurdistan.

Chiasrokh also contributed to the establishment of early oil infrastructure, including primitive refineries, tin-can manufacturing facilities, and eventually the second oil refinery in Iran at Kermanshah. During World War I, the oil fields of Chiasrokh served as a critical fuel source for British and Allied forces, underscoring their strategic value.

Conclusion

This study demonstrates that the earliest successful modern oil drilling in Iran occurred not in Masjed Soleyman, but in Chiasrokh in Kermanshah province between 1902 and 1904. By re-examining archival evidence and integrating geographical, political, and oral historical data, the research challenges entrenched narratives in Iranian oil historiography.

While the oil output at Chiasrokh lacked immediate commercial viability, its historical significance is undeniable. The site marked the practical beginning of industrial oil exploration in Iran, shaped British oil strategy, influenced Iran–Ottoman border politics, and paved the way for subsequent discoveries across western Iran and Iraq. Recognizing Chiasrokh's role allows for a more nuanced and accurate understanding of Iran's early oil history and its entanglement with imperial geopolitics.

References

Books

- Azreh, F., Bahrami, R., Pourianjad, F., & Aghazadeh, J. (2018). *Naft Shah (Naft Shahr) – Historical geography survey and development of an oil city in Iran*. *Social History Research*, 9, 218–313. <http://noo.rs/LMHwa>. [in Persian]
- Demorgan, J. (1960). *French faculty in Iran (Geographical studies)* (Vol. 2; K. Vadie, Trans.). Tabriz: Chehr. [in Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1959). *Loġat- nāmeḥ Dehkhoda* (Vol. 4). Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1994). *Loġat- nāmeḥ Dehkhoda* (Vol. 5). Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Fatih, M. (2005). *Fifty years of Iran's oil*. Tehran: Alam. [in Persian]
- Farmanfarmaian, R. (1998). *Blood and oil: Memoirs of an Iranian prince / Manochehr Farmanfarmaian* (M. Khaqyatkah, Trans.). Tehran: Qoqnūs. [in Persian]
- Harding, A. (1991). *Political memoirs of Sir Arthur Harding* (J. Sheikhul-Islami, Trans.). Tehran: Kayhan. [in Persian]
- Khodayayan, F. (2007). *Oil and gas applications in ancient Iran*. Tehran: Iran National Oil Products Refining and Distribution Company. [in Persian]
- Loftus, W. K. (2006). *The research travelogue of Colonel Loftus, the first explorer of Susa* (A. Imam, Trans.). Tehran: Sādgān. [in Persian]
- Mahboubi Ardakani, H. (1989). *History of new civilization institutions in Iran* (Vol. 4). Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Mahmoud, M. (1988). *History of political relations between Iran and England in the 19th century* (Vol. 4). Tehran: Eqbal Publishing House. [in Persian]
- Makri, M. (1993). *Kurdish nomads (Il Sanjabi)*. Paris: N.p. [in Persian]
- Mir Tarabi, S. (2005). *Iran's oil issues*. Tehran: Qomes. [in Persian]
- Mohabbat, M. R. (2017). *Qasr Shirin in the millennium of history*. Tehran: Sobh Roshan. [in Persian]
- Moshir al-Douleh, M. S. J. M. B. (n.d.). *A treatise on frontier research* (M. Miri, Ed.). Tehran: Farhang Iran Foundation. [in Persian]
- Rasakhi Langroudi, A. (2006). *Moj Naft (Iranian oil history from concession to contract)*. Tehran: Information. [in Persian]
- Sardari, M. R., & Yazdinejad, A. (2007). *The story of Simorgh and oil: An introduction to the one hundred-year history of health and treatment of the oil industry*. Tehran: Mīr Māh. [in Persian]
- Sharafkandi, A. (2012). *Kurdish-Persian Hajar culture*. Tehran: Sorūš. [in Persian]
- Safizadeh Bore Ke-yi, S. (2010). *Kurdish-Persian Bore Ke-yi culture* (Vol. 1). Pelikan Publications.
- Wilson, A. T. (2013). *Wilson's travel book* (F. Saki Mehr, Trans.). Khorramabad: Shapurkhashat.
- Yaqoubinejad, A. (1994). *Chief of Oil*. Tehran: N.p. [in Persian]
- Zoqi, I. (1994). *Political and economic issues of Iranian oil*. Tehran: Pājang. [in Persian]

Papers

- Anonymous. (2017). 110 Years of the Oil industry. *Meshal (Journal of the Ministry of Oil of the Islamic Republic of Iran)*, 876, 5–34. [in Persian]
- Azreh, F., Bahrami, R., Pourianjad, F., & Aghazadeh, J. (2018). *Naft Shah (Naft Shahr) – Historical geography survey and development of an oil city in Iran*. *Social History Research*, 9, 218–313. <http://noo.rs/LMHwa>[in Persian]

- Hasan Nia, M., & Salimi, H. (2013). The conditions of Iran's oil-rich areas after the discovery of oil and the formation of the Iran-UK Oil Company. *Payam Baharestan*, 4(13), 505–554. [in Persian]
- Hasan Nia, M. (2010). Investigation of the performance of Iran and England Oil Company in the documents of 1901–1914. *Payam Baharestan*, 2(9), 264–282. <http://noo.rs/ySK7u>[in Persian]
- Matiei, H. (2005). The story of the Darcy contract and the creation of the Anglo-Persian Oil Company. *Energy Economy Magazine*, 69–70, 16–23. [in Persian]
- Tarakchi, F. (2014). Looking at a new document about "Chiasrokh". *Duniya Ekhtaz Newspaper*, 3642. [in Persian]
- Azreh, F., et al. (2018). [Interviews on the geographical range of Chiasrokh and Naft Shah]. Unpublished interviews. [in Persian]

Archival Documents

- Archives of the Department of Documents and History of Diplomacy, Ministry of Foreign Affairs (estādux). Document IDs: 4-23-1319 AH; 03-25-1331 AH; 63-43-1330 AH; 64-25-1331 AH; 01-38-1332 AH; 04-43-1332 AH; 35-66-1332 AH. [in Persian]
- Organization of Documents and National Library of Iran (sākmā). Document IDs: 0004829/240; 240/004302; 240/6652. [in Persian]

Websites

- Iran Museum of Documents and Oil Industry. (2019, June 13). *Electronic archive*. www.Petrophoto.ir[in Persian]

Maps

- Gitaology Research & Compilation Unit. (2013). *Auto Atlas of Iran*. Tehran: Institute of Geography, Cartography and Gitaology. [in Persian]
- Beta. (n.d.). *Guide map of Iraq No. 184*. Tehran: Gitasansi. [in Persian]
- Organization of Documents and National Library of Iran. (n.d.). *Map of Chahaserukh* (Document ID 004302/240).

Photos

- Photos of the Museum of Iran's Oil Industry and Documents; photos from the Chiasrokh region in Iraq (July 20, 2018). [in Persian]

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و پنجم، دوره جدید، شماره ۶۵، پیاپی ۱۵۵، بهار ۱۴۰۴
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۴۴-۱۳

قرارداد داری و نفت چیا سرخ (بررسی نخستین اکتشافات نفتی ایالت کرمانشاه در عهد قاجار)^۱

فرشته از ره^۲ | فرهاد پوریانژاد^۳ | روح الله بهرامی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۲

چکیده

تاریخ نفت ایران با مسجد سلیمان خوزستان شناخته می شود در حالی که بعد از انعقاد قرارداد داری و کشف نفت در مسجد سلیمان، نخستین منطقه ای که مورد توجه کمپانی های نفتی و سیاستمداران قرار گرفت چیا سرخ در ایالت کرمانشاهان بوده است. این نوشتار در تلاش است به این پرسش پاسخ دهد که نخستین اکتشافات و حفر چاه های نفتی در ایالت کرمانشاهان چگونه صورت گرفته است و چه نتایجی در پی داشته است. این مقاله با بهره گیری از اسناد و مدارک مکتوب به ویژه بر اساس اسناد موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی، اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه و با استفاده از رویکرد توصیفی - تحلیلی و مطالعات میدانی به بررسی وضعیت نخستین اکتشافات نفتی ایران در ناحیه قصر شیرین و اهمیت کاوش های نفتی منطقه چیا سرخ می پردازد و نتایج و پیامدهای آن را مورد بحث و بررسی قرار داده است.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2025.46352.2897

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد، گروه تاریخ و جامعه شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران: azrh.razi1401@gmail.com

۳. استادیار گروه تاریخ و جامعه شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول): f.pouria@gmail.com

۴. دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران: dr.bahrami2009@gmail.com

- این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی تاریخ تحولات و اکتشافات نفت در کرمانشاه از آغاز تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش» با دانشگاه محقق اردبیلی در سال ۱۳۹۸ است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد نخستین اکتشافات نفتی در حدود مرزهای ایران و عثمانی در نزدیک قصر شیرین و خانقین و در جایی به نام چیا سرخ از توابع ایالت کرمانشاه صورت گرفته است که به ایجاد تأسیسات نوین نفتی خاورمیانه و قدیمی‌ترین کارخانه حلب‌سازی و بعدها به تأسیس دومین پالایشگاه ایران در کرمانشاه منجر شده است.

کلیدواژه‌ها: قرارداد داری، چیا سرخ، ایران، بریتانیا، عثمانی.

مقدمه

کشف و استخراج نفت به شیوه مدرن از اواخر قرن نوزدهم میلادی در ایالت پنسیلوانیای آمریکا رخ داد و به مرور در سایر نقاط دنیا از جمله ایران مورد توجه قرار گرفت. ایرانیان از گذشته‌های دور نفت را می‌شناختند و از آن استفاده می‌کرده‌اند، اما استفاده از نفت به شیوه نوین و صنعتی به دوران قاجاریه باز می‌گردد. نظریات رایج این است که اولین چاه نفت ایران در مسجد سلیمان به نفت رسیده است (نامدار زنگنه؛ مصاحبه ۱ فروردین ۱۳۹۷)^۱، در حالی که این امر در چیا سرخ ایالت کرمانشاه به وقوع پیوسته است. این پژوهش بر اساس گزیده‌ای از اسناد و مدارک معتبر بر این مدعا استوار است که بهره‌گیری از شیوه‌های جدید برای اکتشاف و استخراج نفت، به زمان انتشار خبر وجود نفت در غرب ایران توسط ژاک دمورگان باستان‌شناس فرانسوی در دهه ۱۲۸۰ بازمی‌گردد. این مهم سبب شد که بریتانیا قرارداد داری در ۱۹۰۱/م ۱۲۸۰ش با دولت قاجاریه امضا نماید. بعد از آن با انتقال ابزار و تجهیزات به ناحیه‌ای موسوم به چیا سرخ میان قصر شیرین و خانقین، اقدام به حفر چاه‌های نفت حفر کنند

۱. مصاحبه صورت گرفته با بیژن نامدار زنگنه وزیر اسبق نفت در محل هتل پارسیان کرمانشاه در نخستین روز سال ۱۳۹۷ در حالی صورت گرفت که هیئت دولت جهت بازدید از وضعیت منطقه زلزله‌زده سرپل زهاب به کرمانشاه سفر کرده بودند که برخی از سؤالات آن در ادامه خواهد آمد:

سؤال: جناب آقای زنگنه آیا در منطقه چیا سرخ که محل نخستین اکتشافات نفت ایران است همچنان نفت وجود دارد؟

پاسخ: چیا سرخ همان تپه پارک شیرین (پارک تفریحی در نزدیک مرکز شهر کرمانشاه) است که نفت ندارد.

سؤال: منظور همان چیا سرخ است که در عراق وجود دارد. مگر غیر از این است که اولین بار تیم حفاری داری در چیا سرخ به نفت رسیدند:

پاسخ: اولین جایی که در ایران به نفت رسید مسجد سلیمان بود بعد نفت شهر. چیا سرخ که وجود ندارد اگر هم وجود دارد احتمالاً همان نفت شهر است که نام آن را اشتباه ذکر می‌کنید.

نگارنده: خیر براساس منابع و بررسی‌های موجود چیا سرخ و نفت شهر دو مکان نفتی جدا از یکدیگر هستند (تأکید وزیر بر اشتباه بودن اندیشه نگارنده).

که سرانجام برای نخستین بار نفت در ایران به شیوه نوین کشف و استحصال گردید.

پیشینه و روش پژوهش

با وجود اهمیت ناحیه چیا سرخ در ایالت کرمانشاهان و حفر نخستین چاه‌های نفتی در این ناحیه، تاکنون پژوهش علمی و مستقلاً درباره آن صورت نگرفته است. برخی منابع اشاره‌ای گذرا به این مکان داشته‌اند. از جمله کتابچه‌ای تحت عنوان «اسناد نفت چیا سرخ کرمانشاه» که در سال‌های اخیر به وسیله منصوره اتحادیه منتشر شده است (اتحادیه، ۱۳۹۴: ۴۰-۳۷). هر چند این اسناد، نخستین آگاهی‌های مستند درباره چیا سرخ را در دوره حکومت عبدالحسین میرزا فرمان‌فرما در کرمانشاه نشان می‌دهد، اما درباره مکان دقیق، جغرافیایی تاریخی، وجه تسمیه، سرنوشت اکتشافات نفتی، تحولات بعدی و فرجام چیا سرخ در این منطقه اطلاعات دقیقی ارائه نمی‌دهد.

مؤلف کتاب «قصر شیرین در هزاره تاریخ»، تألیف محمدرضا محبت، در خصوص ناحیه چیا سرخ آن را چم چیا سرخ خوانده که بعدها این ناحیه در تقسیمات ۱۳۹۴ به دولت عثمانی واگذار گردیده و مباحثی مطرح ساخته که فاقد دقت نظر لازم در این مورد است (محبت، ۱۳۹۶: ۳۸).

در مقاله‌ای نیز تحت عنوان «نفت شاه (نفت شهر) بررسی جغرافیای تاریخی و تکوین شهر نفتی در ایران» که توسط فرشته ازره و دیگران نوشته شده است، چگونگی شکل‌گیری ساختار شهر نفت بنیاد «نفت شهر» بر مبنای اکتشافات نفت در چیا سرخ مورد بررسی قرار گرفته است. در این مقاله اشاره کوتاه به اکتشافات نفت در ناحیه چیا سرخ شده است.

در یادداشتی تحت عنوان «گزارش سندی نویافته از چیا سرخ» که توسط فاطمه ترکچی در تاریخ ۲ مرداد ۱۳۹۴ در سایت مدیر موزه و اسناد صنعت نفت منتشر گردیده، مربوط به یافتن سندی درباره چیا سرخ است که فقط اشاره‌ای به چیا سرخ دارد و در خصوص روند حفاری‌ها و سرانجام چیا سرخ بحث منسجمی ارائه نگردیده است.

نگارنده این پژوهش به آن در قسمتی از متن ارجاع داده است. باتوجه به این که یادداشت مذکور قبل از دفاع پایان‌نامه بوده است، از این رو باید بیان داشت که یکی از دلایل نگارش این مقاله تکمیل کار فاطمه ترکچی و بررسی روند حفاری‌ها و سرانجام نخستین چاه نفت ایران بوده است.

در مقاله دیگری که تحت عنوان «سرگذشت در قرارداد داری و به وجود آمدن شرکت نفت انگلیس و پرشیا» توسط همایون مطیعی در سال ۱۳۸۲ در نشریه اقتصاد/نرژری منتشر گردیده است و هدف آن معرفی شرکت نفت ایران و انگلیس است، اشاره‌ای کلی و کوتاه به حضور

رینولدز در چیا سرخ و نخستین حفاری های آنجا شده است و نمی تواند به عنوان یک کار علمی مستقل درباره چیا سرخ در نظر گرفته شود.

نظر به این که یکی از اهداف نگارش جستار حاضر بررسی وضعیت چیا سرخ از آغاز تا پایان کاوش ها و شرایط فعلی آن است، در قسمت هایی از این پژوهش به مقاله مطیعی ارجاع داده شده است. در آثار بررسی شده در سطور بالا، بحث نخستین اکتشافات نفت در غرب ایران به علت فوران نفتی مسجد سلیمان به حاشیه رفته و بسیار کم رنگ شده است.

مقاله «روند شکل گیری اعتصابات کارگری در مناطق نفت خیز خوزستان (از پیدایش نفت تا نهضت ملی شدن صنعت نفت ۱۳۳۰-۱۲۸۷)»، مصطفی ندیم، رضا حبیبی نژاد در فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، بعد از اشاره مختصری به قرارداد داری، بدون بیان پیشینه، دستاوردهای اولیه قرارداد که همان کشف نفت در چیا سرخ است، اکتشافات نفت در خوزستان مورد بررسی قرار گرفته است.

مقاله «نقش سیاست های تأمین مسکن در نارضایتی کارگران شرکت نفت ایران و انگلیس در مناطق نفت خیز خوزستان»، کاوه رستم پور؛ فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، در مقاله مذکور مطابق نظرات رایج آغاز اکتشافات نفت ایران در سال ۱۲۸۷ ه.ش ذکر شده در حالی که مقاله حاضر براساس مستندات تاریخی و بررسی های انجام شده نشان داده که برخلاف این دیدگاه رایج نخستین اکتشافات نفتی و استحصال نفت در ۱۲۸۰ ه.ش در جریان کاوش های نفتی در ایالت کرمانشاه در روزگار حکومت عبدالحسین میرزا فرمان فرما و در منطقه چیا سرخ/چیا سرخ کرمانشاه به وقوع پیوسته است.

از این رو اهمیت پژوهش حاضر در این است که برای نخستین بار و به صورت مستقل از طریق اتخاذ روش توصیفی و تحلیلی و به صورت علمی، براساس بررسی انتقادی و تطبیقی با استفاده از اسناد تاریخی و آرشیوی اعم از منابع مکتوب، اسناد، نقشه ها، منابع شفاهی و تحقیقات حضوری و میدانی در محل به بررسی ماهیت واقعی، روند تحولات و نتایج اکتشافات نفتی چیا سرخ پرداخته است.

جغرافیای طبیعی و تبیین موقعیت چیا سرخ

مسئله نفت یکی از مهم ترین مسائل مطالعات تاریخی در تحولات معاصر ایران است که ارتباط نزدیکی با مطالعات زمین شناسی و شرایط جغرافیایی دارد. طبق مطالعات انجام شده سابقه تشکیل نفت در ایران به دوران سوم و چهارم زمین شناسی بازمی گردد. در نقاطی مانند چیا سرخ در شمال قصر شیرین و نفت شاه در جنوب غربی این منطقه، این ماده به صورت ترشحات

سیاه‌رنگ از سطح زمین خارج می‌شد و با استفاده از تجهیزات مورد بهره‌برداری قرار گرفت (ذوقی، ۱۳۷۰: ۹؛ میرترابی، ۱۳۸۴: ۱۲).

تحقیقات باستان‌شناس و جغرافی‌دان فرانسوی دموورگان نشان داده بود که چم چیا سرخ یک چین خوردگی نسبتاً شکننده در ایالت کرمانشاهان است که مواد نفتی در آن متمرکز شده است (دمورگان، ۱۳۳۹: ۸۵/۲-۶). در گزارش‌های دموورگان از این محل به‌عنوان «چم چیا سرخ» یاد شده که کند شیرین (کانی شیرین) در ۴ کیلومتری پایین آن بوده است. تا بغداد از راه خانقین ۱۵۰ کیلومتر، تا قصر شیرین ۱۸ کیلومتر به سمت جنوب و تا کرمانشاه ۱۶۸ کیلومتر از مسیر سرپل زهاب فاصله دارد (دمورگان، ۱۳۳۹: ۸۱-۲).

در فصل چهارم متن قرارداد داری به معادن نفت قصر شیرین اشاره شده که منظور همان چیا سرخ است (آرشیو عکس مرکز اسناد و موزه‌های صنعت نفت، نسخه اسکن شده قرارداد داری^۱) (نک. تصویر شماره ۱).

در برخی از اسناد و مکاتبات ایران و عثمانی و بریتانیا در سال‌های ۱۲۹۳-۱۲۸۷ و ۱۳۲۷-۱۳۲۵ درباره مکان چیا سرخ آمده که انگلیسی‌ها در معدن آنجا مشغول به کار بودند. نیز اشاره شده که این معدن در نزدیکی رود قوره‌تو و محل حکومت مجیدخان باجلان از ایلات تابع ایران بوده و این محدوده امروزه پس تشکیل کشور عراق در خاک عراق واقع شده است (استادوخ^{*}، شناسه سند: ۶۳-۴۳-۱۳۳۰).

طبق برخی اسناد و مکاتبات اداری صورت گرفته ایران در سال‌های ۱۳۲۷-۱۳۲۵، میان سفارت شاهنشاهی ایران در بغداد و وزارت دارایی، وزارت امور خارجه و شرکت نفت انگلیس و ایران بیان شده که چیا سرخ ناحیه‌ای در حدود قصر شیرین و واقع در خاک عراق است که فاصله چاه‌های آن تا مرز ایران ۱۶ کیلومتر است (ساکما^۲، شناسه سند: ۲۴۰/۴۳۰۲). در منابع دیگر هم درباره چیا سرخ گفته شده که در نزدیکی چم کنگاوکش و در محدوده کوه‌های باغچه و قطار قرار داشته که جزء مراتع ایل سنجابی بوده، اما بعدها طی کمیسیون ۱۹۱۴م به عثمانی واگذار شده است (مکری، ۱۳۷۲: ۷۲-۳).

اتحادیه براساس اسناد عبدالحسین میرزا فرمان‌فرما والی کرمانشاهان چیا سرخ را یکی از روستاهای غرب ایران در نزدیکی رود قوره‌تو ذکر کرده است (اتحادیه، ۱۳۹۴: ۴۰-۳۷). در منابع، آگاهی‌ها و اطلاعات متناقضی در این باره ذکر شده است. در برخی متون از این مکان با صورت‌هایی دیگری از جمله چیا سرخ، کیا سرخ و چقا سرخ و چغا سرخ یاد شده و آن را

1. www.Petrophoto.ir

۲. در این مقاله منظور از کوه‌نوشت ساکما (sākma)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران است.

منطقه‌ای غیرقابل کشت در غرب ایران، نزدیکی خانقین و میان مرز فعلی ایران و عراق دانسته‌اند (یعقوبی نژاد، ۱۳۷۳: ۴۷).

برخی از مردم محلی ایران و عراق در حدود مرزهای غربی، چیا سرخ را تپه‌ای میان نفت شاه و سومار می‌دانند که امروزه از بین رفته است (آرمند، مصاحبه ۱۸ دی ۱۳۹۷). برخی مسئولان کنسولگری بغداد در کرمانشاه، چیا سرخ را محدوده‌ی جایی به نام *باخنا ران* دانسته که امروزه تغییر نام یافته است (جعفری، مصاحبه اردیبهشت ۱۳۹۸). برخی از افراد نیز چیا سرخ مذکور را ناحیه‌ای میان کوه‌دشت لرستان و جنوب غربی کرمانشاه دانسته که دارای مخازن زیرزمینی گاز نیز بوده است (ملایری، مصاحبه ۱۸ دی ۱۳۹۷).^۱

این دیدگاه با سایر اسناد و مدارک مطابقت ندارد و بعدی به نظر می‌رسد. براساس آنچه گفته شد اکثر منابع متفق‌القول هستند که ناحیه‌ای به نام چیا سرخ در غرب ایران و محدوده شهرستان قصر شیرین وجود داشته است. طبق اسناد و مدارک چنین استنباط می‌شود که چیا سرخ در فاصله ۱۶ تا ۷ کیلومتری مرز ایران و عراق قرار داشته، هرچند در نقشه‌های جدید عراق از چیا سرخ به‌طور مشخص نامی برده نشده است (نک. تصویر شماره ۲).

براساس برخی اسناد پس از کشف نفت در غرب ایران منطقه وسیعی را تحت‌عنوان «نفت‌خانه» در مرزهای ایران و عثمانی نامیده شده است که بعدها به دو قسمت تقسیم شده است. قسمت ایرانی آن را نفت شاه خوانده‌اند و بخش دیگری از نفت‌خانه مذکور به نفت‌خانه خانقین شناخته شده که به احتمال بسیار چیا سرخ بخشی از این قسمت بوده است (ساکما،

۱. بخشی از مصاحبه با منصور ملایری:

بخشی از مصاحبه صورت گرفته با آقای ملایری:

باتوجه به این که شما مدتی به‌عنوان مسئول روابط عمومی خطوط لوله و مخابرات نفت کرمانشاه فعالیت داشته‌اید و به مناطق مختلف سفر نموده‌اید، آیا اطلاعاتی از مکان دقیق چیا سرخ دارید؟

پاسخ: چیا سرخی که اولین اکتشافات نفت در آنجا صورت گرفته جایی حدفاصل کوه‌دشت لرستان و جنوب غربی کرمانشاه می‌باشد که امروزه رگه‌های نفت در آن مشهود است.

سؤال: آیا در این منطقه حفاران آثاری از اولین چاه‌های نفت برجای گذاشته‌اند؟

پاسخ: خیر. امروزه در این منطقه همه‌چیز به‌صورت رگه‌های آتش دیده می‌شود، اما چاه‌های آن قبلاً توسط انگلیسی‌ها نابود شده‌اند.

سؤال: ممکن است تصاویری از وضعیت فعلی چیا سرخ وجود داشته باشد؟

پاسخ: در این لحظه آقای ملایری بعد از چند لحظه جست‌وجو در گوشی تصاویر به پژوهشگر این جستار نشان می‌دهد که سنگ‌های آن شبیه مواد مذاب در حال سوختن هستند.

(بعد از بازدید پژوهشگر از حدود مرزهای ایران و عراق و منطقه کوه‌دشت، مشخص گردید که عکس‌های نشان داده شده توسط مصاحبه‌شونده مربوط به اطراف یکی از چاه‌های نفت در جنوب کشور است نه منطقه چیا سرخ).

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۴ / ۲۵

شناسه سند: ۲۴۰/۴۳۰۲). طبق نقشه‌های سال‌های ۱۳۲۷-۱۳۲۵ که مربوط به دفتر امور فنی و نقشه‌برداری وزارت امور خارجه و نقشه‌های گیتاشناسی است، روستای کانی شیرین نزدیک‌ترین روستا در مغرب چیا سرخ بوده است که روستای ملاعزیز (عزیزخان) و شهرستان قصرشیرین در جنوب آن قرار داشته‌اند (نک. تصویر شماره ۳).

با استناد به موارد ذکر شده و بررسی نقشه‌های قدیم، چیا سرخ در فاصله نزدیک از مرز ایران و عراق در حدود مدار عرضی ۳۴ درجه و ۱۴ دقیقه شمالی و ۴۵ درجه و ۳۴ دقیقه طول غربی قرار داشته است، یعنی جایی میان کانی شیرین در خاک عراق و کانی رش و قیطول در خاک ایران. تحقیقات میدانی جدید صحت این نظر را تأیید می‌کند. در برخی نقشه‌های جدید عراق و اقلیم کردستان، دو محل با نام چیا سرخ در نوار مرزی ایران و عراق قرار دارد که یکی تحت عنوان «چیا سوورخ» در جنوب شرقی خانقین و شمال نفت‌خانه قرار دارد و دیگری با نام «چیا سرخ» در شمال شرقی قوره‌تو که شمال قصرشیرین می‌باشد.

چیا سرخ اول نیز با توجه به این که در نزدیکی نفت‌خانه قرار دارد، می‌تواند از نواحی نفت‌خیز سرحدی باشد که تاکنون نامی از آن برده نشده است، اما طبق تحقیقات و بازدیدهای انجام شده توسط یکی از اهالی شهر کلار در اقلیم کردستان عراق، چیا سرخ در شمال غربی شهرستان قصرشیرین، جنوب شهر کلار و نزدیک رودخانه قوره‌تو قرار دارد که اکنون نیز در زبان محلی و کُردی بدان «چیا سوورک» می‌گویند (تصویر شماره ۳، تابلوی روستای چیا سوورک در نزدیک کلار).

مطابق این آگاهی‌ها چقا سرخ در لفظ کردی تحت عنوان چیا سرخ، چیا سور یا چیا سوورک تلفظ می‌شود و هم اکنون نیز در شرق رودخانه قوره‌تو و در نزدیکی شهر کلار از توابع خانقین قرار دارد (حریم عادل، مصاحبه؛ ۱۳۹۸/نک. تصویر شماره ۴)، بنابراین تردیدی باقی نمی‌ماند که مقصود از چیا سرخ همین مورد اخیر بوده است.

جغرافیای تاریخی و وجه تسمیه چیا سرخ

درباره وجه تسمیه چیا سرخ نیز اختلاف نظرات و ابهاماتی وجود دارد که در زیر به بررسی این اختلاف دیدگاه‌ها می‌پردازیم. نام این منطقه در منابع مکتوب، اسناد و منابع شفاهی به صورت‌های مختلف چم چیا سرخ، چقا سرخ، چیا سور، چیا سوق، چاه سرخ، سیاه سرخ و چیا سوورک آمده که همین امر خود یکی از عوامل اختلاف نظر درباره مکان دقیق این محل شده است.

قدیمی‌ترین منبعی که به این واژه اشاره کرده کتاب *مطالعات هیئت باستان‌شناسی فرانسه*

در ایران است که در سال (۱۸۸۷م) تألیف شده و چیا سرخ را به صورت «چم چیا سرخ» آورده است (دمورگان، ۱۳۳۹: ۲/ ۸۱-۲). در رساله تحقیقات سرحدیه نیز عنوان «چیا سرخ» آمده است (مشیرالدوله، بی تا: ۱۰۵). در اسناد دیگری از سال (۱۳۳۱ق) از این منطقه با عنوان «معادن چیا سرخ» یاد شده است (استادوخ، شناسه سند ۶۴-۲۵-۱۳۳۱). در مکاتبات دولتی ایران مربوط به فرمان فرما والی ایالت کرمانشاه از این مکان تحت عنوان «چیا سرخ» یاد شده است (اتحادیه، ۱۳۹۴: ۱۳۰-۲). در اسناد و مکاتبات سال‌های ۱۳۲۵-۱۳۲۷ نیز واژه چیا سرخ به کار رفته است (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۰۰۴۳۰۲).

مردم محلی کرمانشاه آن را به صورت «چیا سور به معنای تپه سرخ» تلفظ می‌کنند و مردم محلی کردستان و عراق امروزی آن را «چیا سوروک» می‌نامند (حریم عادل، مصاحبه: ۱۳۹۸/ بازدید میدانی از چیا سرخ ۱۳۹۸). در برخی اسناد نیز احتمالاً به اشتباه به صورت‌های «قریه سیاه سرخ» (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۴۸۲۹) و گاهی به صورت «چیا سوسوق» (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۶۶۵۲) و گاه تحت عنوان «چاه سرخ» که مخفف همان لفظ چیا سرخ می‌باشد (حسن نیا و سلیمی، ۱۳۹۰: ۱؛ محبوبی اردکانی، ۱۳۶۸: ۲۲۴/۴) آمده است. به طور کلی سه صورت پرکاربرد این نام‌جا در منابع به صورت چم چیا سرخ، چیا سرخ و چقا سرخ بوده است که در زیر به بررسی هر یک از این اشکال می‌پردازیم:

الف. چم چیا سرخ: بخش اول این ترکیب واژه «چم» است که در زبان کردی به دو معنی به کار برده می‌شود: یکی به معنی چشم و چشمه و دیگری به معنای رود و رودخانه. بخش دوم واژه «چیا» که در فرهنگ لغات کردی به معنای تپه آمده است که در زبان فارسی نیز معادل چغا یا چقا و تپه می‌باشد. بخش سوم هم واژه «سرخ» است که گاهی با معادل کردی آن در منابع به صورت «سور»، یعنی قرمز و سرخ آمده است (صفی‌زاده بوره که‌یی، ۱۳۸۰: ۵۲۸؛ شرف‌کندی، ۱۳۶۹: ۴۴۱). این ترکیب را ابتدا دموورگان به کار برده است و باتوجه به وجود واژه «چم» در این ترکیب به احتمال فراوان آن را باتوجه به تلفظ کردی مردم محل ضبط کرده است (دمورگان، ۱۳۳۹: ۸۱/۲).

ب. چیا سرخ: یک ترکیب اسمی است از دو بخش «چیا» که تلفظ کردی واژه چقا یا چغا در فارسی است. واژه «سرخ» که واژه‌ای فارسی است و در کردی به جای آن واژه «سور» به کار می‌رود. این ترکیب در منابع و اسناد اولیه به همین صورت آمده است (فرمانفرمایان، ۱۳۹۳: ۹۵/ ۸۱) که ترکیبی کردی و فارسی است که تلفظ کامل کردی آن «چیا سور» می‌شود.

ج. چقا سرخ: در اسناد مطالعه شده سال‌های (۱۳۳۹-۱۳۳۱ق) وزارت امور خارجه و برخی منابع دیگر این منطقه تحت عنوان «چقا سرخ» نیز آمده است (ساکما، شناسه سند: ۳-۲۵-۱۳۳۱).

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۴ / ۲۷

همان، شناسه سند: ۴۳-۰۴-۱۳۳۲) (نک. تصویر شماره ۵).

در نواحی مختلف ایالت کرمانشاه واژه چقا به عنوان پیشوند برخی نام‌جاها مانند چقامیرزا، چقا نرگس که به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۷۱۹۴). در برخی اسناد تاریخی دیگر هم به صورت «قریه سیاه سرخ»، «چیا سر»، «کیا سرخ» و «چیا سوسوق» آمده (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۶۶۵۲؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۴۸۲۹).

این موارد هم‌شکل تحریف‌شده چقاسرخ یا چیا سرخ و چیا سور کردی هستند و استعمال واژه‌های مذکور در برخی مکاتبات می‌تواند به علت عدم آشنایی و آگاهی نگارندگان و دبیران با تلفظ و املا صحیح واژه مذکور بوده باشد. با توجه به آنچه گفته شد چنین به نظر می‌رسد که واژه‌های چیا سرخ صحیح‌ترین تلفظ این واژه باشند، زیرا واژه چقا یا چقا در زبان کردی به صورت «چیا» نگاشته می‌شود که شکل محلی و گردی کامل این نام‌جا «چیا سور» یا «چیا سرخ» است که معادل فارسی آن همان چقاسرخ یا چقاسرخ است؛ از این رو در مباحث این مقاله که در ادامه خواهد آمد به جز مواردی که با متن سند انطباق خواهد داشت در سایر قسمت‌ها از اصطلاح محلی چیا سرخ استفاده خواهد شد.

تحقیقات دمورگان، نفت چیا سرخ کرمانشاه و قرارداد داری

مسئله نفت کمابیش از زمان ناصرالدین‌شاه در جریان حفاری‌های باستان‌شناسی و تعیین حدود مرزها مورد توجه قرار گرفته بود. سال ۱۲۲۶ در جریان تعیین حدود مرز ایران و عثمانی، ویلیام کنت لفتوس (William Kennett Loftus) باستان‌شناس انگلیسی متوجه معادن قیر و نفت در غرب ایران و مسجد سلیمان شد. گزارش وی در انجمن زمین‌شناسی لندن (Geological Society of London) سبب توجه دولت بریتانیا شد (لفتوس، ۱۳۸۴: ۷-۱۱). چند سال بعد از انتشار این گزارش، بارون پال ژولیوس فریر فون روتیر (Baron Paul Julius Freiherr Von Reuter) اقدام به عقد قراردادی با ناصرالدین‌شاه قاجار نمود که به قرارداد روتیر (Reuter Concession) معروف شد.

به موجب این قرارداد، ایران امتیاز استخراج، بهره‌برداری و فروش تمام معادن طبیعی و اقتصادی کشور از جمله نفت را، برای مدت ۷۰ سال به روتیر واگذار کرد (محمود، ۱۳۶۷: ۱۵۳۱/۴). در ماده یازدهم این قرارداد برای اولین بار از نفت و استخراج آن سخن به میان آمد و محدوده امتیاز برای اکتشافات نفت تعیین شد. تلاش حفاران روتیر برای دستیابی به نفت جنوب ایران بی نتیجه ماند. قرارداد روتیر با اعتراض مردم، غلما و روسیه در نهایت توسط ناصرالدین‌شاه لغو شد و تلاش‌های بعدی یک شرکت هلندی نیز در ایران به نتیجه نرسید.

(فاتح، ۱۳۳۵: ۲۴۸؛ راسخی لنگرودی، ۱۳۸۵: ۱۶؛ ذوقی، ۱۳۸۷: ۴۲/۴).

مدتی بعد، مستشرق، باستان‌شناس و جغرافی‌دان فرانسوی به نام مسیو دمورگان با هیئتی مرکب از باستان‌شناسان، زمین‌شناسان و جغرافی‌دانان به مطالعه جغرافی و زمین‌شناسی غرب ایران پرداخت. گزارش او درباره وجود نفت در منطقه‌ای به نام «چم چیا سرخ» سرآغاز تحولات نوینی در ایالت کرمانشاهان بود (دمورگان، ۱۳۳۹: ۸۱؛ مطیعی، ۱۳۸۳: ۱۶). چاپ چنین گزارش‌هایی باعث توجه قدرت‌های بزرگ اروپایی به منظور گرفتن امتیاز نفت از پادشاهان قاجار شد که امتیاز داری یکی از مهم‌ترین آن‌ها بود (فاتح، ۱۳۸۴: ۲۵۰/۵).

گزارش دمورگان را *آنتوان کتابچی خان (Antoine Kitabgi Khan)* که متصدی امور گمرک‌های غرب ایران در ایالت کرمانشاهان بود مطالعه کرد و در جست‌وجوی سرمایه‌گذار برای استخراج نفت غرب و جنوب غرب ایران برآمد. وی از طریق سفیر انگلستان در ایران، سر هنری درموند چارلز ولف (Sir Henry Drummond Charles Wolff) با داری سرمایه‌دار تبعه انگلستان آشنا شد. تلاش‌های آن دو برای ترغیب داری به سرمایه‌گذاری در حوزه نفت در ایران نتیجه داد. در سال ۱۲۸۰ش داری نماینده خود را همراه کتابچی خان برای مذاکره درباره اخذ امتیاز از مظفرالدین شاه به تهران فرستاد (تیموری، ۱۳۳۲: ۳۲۰/۲؛ آوری و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۸۲/۴).

در این زمان سرآرتور هنری هاردینگ (Sir Arthur Henry Hardinge) سفیر انگلیس در ایران بود. پس از مدتی مذاکره و گفت‌وگو نهایتاً در (۶ خرداد ۱۲۸۰ش/۲۸ می ۱۹۰۱م) نماینده داری نتیجه مذاکرات را به صورت امتیازنامه‌ای درآورد که در تاریخ ایران به قرارداد داری معروف شد (هاردینگ، ۱۳۷۰: ۱۸۶/۹). این امتیازنامه که مدت آن ۶۰ سال بود مهم‌ترین امتیازی بود که سبب شد ایران در کانون توجهات دول خارجی قرار گرفته و اکتشافات نفتی نیز آغاز شود.

تلاش‌ها و کاوش‌های داری در چیا سرخ

همان‌طور که گفته شد داری پس از عقد قرارداد، حفاری خود را در چیا سرخ آغاز کرد. عده‌ای حفار لهستانی استخدام کرد. او مهندسی انگلیسی به نام جرج برنارد رینولدز (George Bernard Reynolds) را که در اداره خدمات عمومی هند کار می‌کرد و قبل از آن نیز میدان‌های نفتی سوماترا را برای شرکت *رویال داچ شل (Royal Dutch Shell)* کشف نموده بود، به عنوان کارشناس نفت استخدام و به ایران اعزام کرد (خدادایان و کاکلکی، ۱۳۹۶: ۱۳/۱۶؛ فاتح، ۱۳۸۴: ۲۵۵/۹). رینولدز نیز شخصی به نام *روزن پلانتر (Rosen Planter)*، از

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۴ / ۲۹

مهندسان و حفاران آمریکایی را به عنوان معاون و جانشین خود برای حفاری در ایران انتخاب نمود.

در کنار آن‌ها یکی از پسران کتابچی خان نیز به عنوان یکی از ناظرین عملیات حضور داشت (هاردینگ، ۱۳۷۳: ۲۵۶). رینولدز در اواخر سال ۱۹۰۱م چند ماه پس از عقد قرارداد داری به ایران رسید و بررسی‌های خود را آغاز کرد. همان‌طور که عملیات حفاری در حوزه‌های مختلف از جمله باستان‌شناسی نیازمند بررسی‌های زمین‌شناسی است، اکتشافات نفت نیز به بررسی‌های زمین‌شناسی، نقشه‌برداری و عملیات ژئوفیزیکی می‌باشد.

بر همین اساس هیئت اکتشافی داری که از گزارش‌های دموورگان باستان‌شناس فرانسوی اطلاع داشت، اقدام به نقشه‌برداری در غرب و جنوب ایران نمودند تا مکان مناسبی برای حفر چاه‌های نفت تعیین کند. رینولدز پس از بررسی‌های لازم، علی‌رغم اصرارهای آنتوان کتابچی خان برای آغاز حفاری در مسجد سلیمان، منطقه‌ای در غرب ایران نزدیک مرزهای عثمانی به نام «چپاسرخ» را مطابق نظر دموورگان برای شروع حفاری در نظر گرفت (راسخی لنگرودی، ۱۳۸۵: ۳۹؛ ۱۱۰ سالگی صنعت نفت: ۳۴/۵).

رینولدز دلایل دیگری هم برای شروع حفاری در چپاسرخ داشت از جمله این که مرکز اداره اکتشاف نفت در بغداد بود، او از طریق سوریه و تهران سفر می‌کرد به همین خاطر چپاسرخ مکان مناسبی برای آغاز کار حفاری بود (سرداری‌پور و یزدی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۳۹؛ ترکچی: www.Petromuseum.ir).

شروع حفاری و انتخاب این منطقه با مشکلات فراوانی روبه‌رو بود. تجهیزات و وسایل حفاری باید از انگلستان با کشتی به بصره می‌آمد و از بصره با مشکلات فراوان با اسب و قاطر به چپاسرخ می‌رسید. از طرفی عثمانی اجازه عبور واگن‌های وسایل را از پل خانقین نمی‌دادند و به دنبال باج‌خواهی از رینولدز بودند (خدادادیان و کاکلکی، ۱۳۹۶: ۱۹/۲۱؛ استادوخ، شناسه سند: ۴-۲۳-۱۳۱۹).

وی نیز مجبور بود با دادن رشوه کالاها را از گمرکات ترخیص و به نحوی عثمانی‌ها را با خود همراه سازد. عدم آگاهی مردم از قرارداد داری، تأثیرات قرارداد منفی رویتر در اذهان مردم، مخالفت و فشارهای عمال دولت بر ایلات و عشایر و موارد دیگری از این قبیل سبب شد مردم ناحیه قصرشیرین که بیشتر مردم ایلات کلهر، سنجایی و باجلان بودند با رینولدز به مخالفت بپردازند. از سوی دیگر برخی از چشمه‌های نفت در دشت ذهاب و اطراف قصرشیرین (محدوده قرارداد داری) و اراضی ملاکین ایل سنجایی از جمله عزیزخان و محمد کریم‌خان قرار داشتند (اتحادیه، ۱۳۹۴: ۱۵).

نماینده داری مجبور بود برای شروع به کار با دادن رشوه و وعده‌هایی به آن‌ها، عشایر را نیز با خود همراه سازد. درگیری‌های ایلات و عشایر در سرحدات، تلخی آب منطقه و آلودگی آن، گرمای طاقت‌فرسا، غارت و دستبردهای عشایر منطقه، کمبود آذوقه، دوری از دریا برای تحویل گرفتن تجهیزات، تنوع مذهب و زبان میان گروه کارگری و حفاری و بسیاری مشکلات دیگر، کار رینولدز را روزبه‌روز سخت می‌کرد (اتحادیه، ۱۳۹۴: ۱۵؛ یعقوبی‌نژاد، ۱۳۷۳: ۵۱-۵۶). در برخی منابع آمده که یکی از خوانین ایل باجلان به نام مجیدخان که خود را حاکم منطقه چپاسرخ و از افراد بومی آنجا می‌دانسته در کار رینولدز اشکالاتی ایجاد کرده بود (بی‌نام، ۱۳۹۷: ۳۴/۵؛ حسن‌نیا و سلیمی، ۱۳۹۰: ۵۱۹/۲۰).

نخستین چاه‌های نفتی ایالت کرمانشاهان و تأسیس کمپانی بهره‌برداری اولیه

رینولدز در سال (۱۲۸۱ش/۱۹۰۲م) با تیمی متشکل از حفاران لهستانی، مهندسان کانادایی و آمریکایی، افرادی از اروپای مرکزی، مردم بومی (کُردها) و فارس‌ها به‌عنوان کارمند و کارگر، دو مباشر انگلیسی و یک پزشک هندی، حفاری را در ایالت کرمانشاهان و در منطقه چپاسرخ آغاز کرد و با حفر چاهی که چاه شماره ۱ نام گرفت، نخستین چاه نفت را در ایران حفر کرد (هاردینگ، ۱۳۷۰: ۲۵۶). طبق نوشته دموورگان در این نواحی قبلاً کردها چاه‌هایی به شیوه دستی حفر کرده و به راحتی موفق به استخراج نفت شده بودند (دمورگان، ۱۳۳۹: ۸۷).

باوجود مشکلات زیادی که او تیم حفاری پشت سر گذاشته بودند، موفق شد در فروردین سال ۱۲۸۲ش (مارس ۱۹۰۳م) در عمق ۱۰۰ پایی (حدود ۳۰۵ متری) برای نخستین بار در خاورمیانه به نفت برسد. تولید روزانه این چاه که گاز و نفت از آن خارج می‌شد حدود ۷۰ بشکه در روز بود. با رسیدن به نفت بلافاصله رینولدز و معاون وی پلانتر گزارش این رویداد مهم را به لندن ارسال کردند. به‌دنبال آن بلافاصله طبق مفاد قرارداد داری، دستور تأسیس یک کمپانی برای ادامه حفاری‌ها صادر شد و داری این کار را در می ۱۲۸۲/۱۹۰۳ش برای استفاده از امتیاز حفاری در ایران تأسیس کرد.

کمپانی بهره‌برداری اولیه (*First Exploitation Company*) نام گرفت و این کمپانی مسئول ادامه عملیات حفاری در غرب ایران شد (اتحادیه، ۱۳۹۴: ۱۲/۱۷؛ فاتح، ۱۳۸۴: ۵۵/۶). اما نفت چاه شماره ۱ چپاسرخ روزبه‌روز کمتر می‌شد؛ ولی این مسئله و مشکلاتی که طوایف منطقه، گرمای هوا و... ایجاد می‌کردند سبب ناامیدی رینولدز نشد، وی بلافاصله چاه دیگری را در چپاسرخ حفر کرد و آن را چاه شماره ۲ نامید. این چاه در عمق حدود ۲۵۵ پایی (۷۷ متری) در سال (۱۲۸۳ش/۱۹۰۴م) به نفت رسید که تولید روزانه آن ۱۲۰ بشکه بود، ولی میزان تولید این

چاه نیز همانند چاه اول به مرور کمتر شد.

این چاه‌ها به علت کم بودن میزان تولید قابلیت تجاری مناسب نداشتند. اکتشاف نفتی موفق در ایالت کرمانشاهان نشان داد که این ایالت ظرفیت مناسبی برای استحصال و اکتشافات نفت دارد، اما مشکلات منطقه، دوری از دریا و سخت بودن راه و غیره در نهایت باعث شد عملیات حفاری در سال (۱۹۰۴م/۱۲۸۳ش) در چیا سرخ موقتاً متوقف شود (نک تصویر شماره ۱۱: استادوخ، شناسه سند: ۸-۲۲-۱۳۲۴).

پس از این توقف، تجهیزات حفاری بلافاصله به مسجد سلیمان منتقل شد (مطیعی، ۲۳: ۱۶/۱۳۸۳؛ ترکچی، ۱۳۹۴). در آنجا حفاری‌های جدید آغاز شد (نک. تصویر شماره ۱۲: استادوخ، شناسه سند: ۸-۲۲-۱۳۲۴) و در آخرین لحظات که گروه حفاری امید خود را برای رسیدن به نفت در نفتون (مسجد سلیمان) از دست داده بود، در (۵ خرداد ۱۲۸۷ش/۲۶ می ۱۹۰۸م) متع حفاری به صخره‌ای در عمق حدود ۳۶۰ متری خورد و در آن نفت با فشار زیاد گاز فوران کرد و این بزرگ‌ترین فوران نفت تا آن تاریخ بود (فاتح، ۱۳۸۴: ۲۵۷/۸).

بعدها این رخداد شرکت نفت ایران و انگلیس در مسجد سلیمان تأسیس شد و نفت چیا سرخ مدتی در محاق افتاد و همین امر سبب شد که علی‌رغم اکتشاف و استحصال نفت در چیا سرخ، فوران نفت مسجد سلیمان به عنوان نخستین بهره‌برداری و اکتشافات نفت با قابلیت تجاری و سرمایه‌گذاری بین‌المللی در ایران و در اذهان مجسم شود، در حالی که نخستین چاهی که در خاورمیانه و ایران به نفت رسید، چاه‌های شماره ۱ و ۲ در چیا سرخ کرمانشاهان بودند. با وجود این که نفت در چاه‌های مذکور صرفه تجاری نداشت، ولی داری و دولت بریتانیا از وجود نفت در این منطقه اطمینان یافتند و مجدداً در سال‌های بعد گروه حفاری و زمین‌شناسی به این ناحیه اعزام شد و میدان‌های نفتی جدید در جنوب قصر شیرین در ناحیه طینه، کنگاوکش و نفت شاه، خانقین و کردستان عراق، کشف شد.

اهمیت نفت چیا سرخ

اسناد و مدارک آرشیو اسناد وزارت امور خارجه در تاریخ آن سال (۱۲۹۰ش/۱۹۱۱م) نشان می‌دهد چیا سرخ همچنان مورد توجه قدرت‌های بزرگ بود. از جمله این که /اورلوف (Orlov) نماینده روسیه در بغداد از معدن نفت چیا سرخ واقع در قصر شیرین (خاک کلهر) دیدن کرد و شب مهمان صمصام‌الممالک رئیس ایل سنجابی و حاکم قصر شیرین شد. در این زمان مسیور سون (Monsieur Soum) رئیس اداره کمپانی نفت بریتانیا نیز در چیا سرخ بوده است. این امر نشان می‌دهد که هنوز چیا سرخ و تأسیسات نفتی آن در حال فعالیت بوده است و

با وجود پایان نخستین دوره حفاری های نفتی در چیا سرخ و آغاز حفاری در مسجد سلیمان، فعالیت های اکتشافی در معدن چیا سرخ کلاً تعطیل نشده است و کماکان منبع تولید سوخت محلی و بعدها سوخت متفقین در جنگ جهانی اول بود (استادوخ، شناسه سند: ۳۲-۳-۲۵-۱۳۳۱ق)

پس از استحصال نفت، مسئله نفت به عنوان یک عامل دیگر بر دامنه اختلافات مرزی ایران و عثمانی و بعدها دولت جدید عراق افزود و در دیپلماسی مرزی و دخالت قدرت های روسیه و بریتانیا در این منطقه اضافه شد، چنان که نفوذ بریتانیا در این منطقه و تسلط بر منابع نفتی اسباب نگرانی روسیه بود؛ از این رو به اصرار دولتین روسیه و بریتانیا مجدداً کمیسیون با حضور نمایندگان آنها برای پایان دادن به اختلافات تشکیل شد (استادوخ، شناسه سند: ۳۵-۱۳۳۲-۶۶).

به موجب پروتکلی که در (۱۹۱۳م) در کمیسیون مذکور که به امضا دولتین ایران و عثمانی رسید، دشت آب بخشان که حاوی قسمت باغچه، مراتع ایل سنجابی، معدن چیا سرخ، میدان حورین، شیخان و سایر نقاط شمال زهاب که املاک دولت ایران بود، در تحدید حدود به عثمانی واگذار و در نتیجه چیا سرخ و نواحی مذکور طبق پروتکل از ایران جدا شدند و مرزهای ایران تا حدود خانقین و «نفت خانه» محدود شد (استادوخ، شناسه سند: ۳۸-۰۱-۱۳۳۲؛ قدیمی، ۱۳۳۲: ۳۱). سرانجام سال بعد یعنی (۱۹۱۴م) چیا سرخ رسماً از ایران جدا و علامت گذاری جدید مرزی صورت گرفت.

دولت بریتانیا نیز به ظاهر در صدد جلب رضایت هر دو دولت در انجام تحدید حدود بود. در واقع هدف اصلی این دولت، تنها حفظ منافع خود در محدوده قرارداد داری و سرتاسر جنوب و غرب ایران و مرزهای بین النهرین تا جنوب خانقین بود که نواحی مذکور نواحی نفت خیز ایران و سرحدات مشترک غربی با دولت عثمانی بودند. مطابق این سیاست، تقسیمات جدید برای منافع بریتانیا چندان تفاوتی نداشت، چاه های حفر شده چه در قلمرو ایران یا در عثمانی قرار می گرفتند تحت هر شرایطی کمپانی بریتانیایی عملیات خود مطابق قرارداد در آنجا ادامه می داد (ویلسون، ۱۳۹۳: ۴۵۴/۷).

این پروتکل مرزی که البته هنوز به تأیید نهایی نرسیده بود، مبنای ادعاهای عثمانی و بعدها برای دولت جدید عراق که تحت الحمايه بریتانیا بود به سود دولت بریتانیا تمام می شد. در جنگ جهانی اول دولت عثمانی در حالی که درگیر جنگ بوده عملاً کنترل چیا سرخ را در دست داشت و برای حفاظت از اداره نفت چیا سرخ و معدن های آن بر تعداد نیروهای خود در آنجا افزود تا در موقع جنگ برای تأمین سوخت دچار کمبود نشود. این امر نشان می دهد که در

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)، سال ۳۵، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۴ / ۳۳

جنگ جهانی اول چاه‌های نفتی چیا سرخ فعال و دارای نفت بوده و در حیطه نفوذ عثمانی‌ها قرار گرفته است (استادوخ، شناسه سند: ۳۵-۶۶-۱۳۳۲).

با وجود تسلط عثمانی، ایران این جدایی را به رسمیت نشناخت. حضور نیروهای عثمانی در چیا سرخ بارها باعث اعتراض دولت ایران شده و این کار را تصرف چاه‌های نفت چیا سرخ (جزو مراتع ایل سنجابی کرمانشاه) از سوی عثمانی دانسته بود. پس با توجه به شرایط موجود می‌توان بیان کرد با این‌که طبق عهدنامه (۱۹۱۳م) چیا سرخ به عثمانی واگذار شد، ایران با تأکید بر این‌که محدوده مذکور جزو محدوده امتیازنامه داری است که میان ایران و بریتانیا منعقد گشته، همچنان مالکیت خود را بر چیا سرخ و منطقه مسلم می‌دانسته است (استادوخ، شناسه سند: ۰۱-۳۸-۱۳۳۲؛ همان، شناسه سند: ۰۴-۴۳-۱۳۳۲-ق).

وجود نفت در این ناحیه سبب شد در جریان جنگ جهانی اول به‌عنوان محل تأمین سوخت برای نیروها و ماشین‌های جنگی بریتانیا و هم‌پیمانان او مورد توجه جدی قرار بگیرد. دولت عثمانی نیز که به اهمیت این منطقه پی برده بود، برای حفظ این منبع نفتی بر تعداد نیروهای خود جهت حفاظت از این منطقه افزود (استادوخ، شناسه سند: ۳۵-۶۶-۱۳۳۲؛ حسن‌نیا و سلیمی، ۱۳۹۰: ۵۰۵/۵۴).

نفت چیا سرخ و احیا اکتشافات در ایالت کرمانشاهان

در آرشیو اسناد صنعت نفت ایران نامه‌ای به تاریخ (۱۳ اوت ۱۹۲۰م/۲۲ مرداد ۱۲۹۹ش) خطاب به چارلز گرینوی مدیرعامل شرکت نفت ایران و انگلیس وجود دارد که گزارش کوتاهی از شرایط منطقه چیا سرخ، نحوه و نتایج حفاری، پیشنهادی برای بهبود حفاری در چیا سرخ و برنامه‌ریزی شرکت/مبارگو (*Embargo*) برای ساخت کارگاه، محلی برای اسکان کارگران و احداث مسیر حمل و نقل و غیره (نک. تصویر شماره ۸؛ ترکیچی، ۱۳۹۴).

آنچه از این سند استنباط می‌شود این است که داریسی طبق مدت قرارداد، برنامه‌ریزی طولانی برای نواحی نفت‌خیز غرب ایران به‌خصوص ناحیه چیا سرخ داشته که با وجود اکتشافات نفتی در مسجدسلیمان همچنان به دنبال ادامه این سیاست نفتی بوده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد که اولاً چیا سرخ که به‌عنوان منطقه بزرگ مهم و وسیع در مرزهای ایران و عثمانی همچنان مورد توجه داریسی بوده، دوم این‌که حفاری‌های نفتی هم‌زمان با دستیابی به نفت خوزستان، در ایالت کرمانشاهان و محل دیگری که بعداً نفت‌خانه نامیده شد انجام گرفته است و چون به نفت قابل تجارت رسیده کمپانی نفت اقدام به ساخت منازل و اماکن اداری و رفاهی برای کارمندان و کارگران خود در اینجا کرده است (ازره و دیگران؛ ۱۳۹۸: ۳۰۳ و ۳۰۱).

عراق جدید و سرنوشت چیا سرخ

دولت عثمانی به زودی تحت تأثیر فشارهای خارجی و داخلی از هم فروپاشید. با تشکیل عراق جدید در سال (۱۹۲۱م) مجدداً اختلافات مرزی ایران و این بار با عراق تحت سلطه بریتانیا ادامه پیدا کرد. عراق جدید خواستار تحویل نواحی تعیین شده در قرارداد (۱۹۱۴م/۱۲۹۳ش) شد که چیا سرخ جزوی از آن محدوده بود. هر چند سندی مربوط به سال (۱۳۲۵ش/۱۹۴۶م) در دسترس است که بیان کننده آغاز حفاری های مجدد توسط شرکت نفت انگلیس و ایران در چیا سرخ می باشد، ولی در این اسناد محدوده چیا سرخ به درستی مشخص نشده است (ساکما، شناسه سند ۲۴۰/۴۳۰۲؛ همان، شناسه سند ۲۴۰/۰۰۰۴۸۲۹).

بنابراین بر طبق اسناد مربوط به سال های (۱۳۲۷-۱۳۲۵ش) می توان گفت با این که حفاری در چاه های شماره ۱ و ۲ چیا سرخ به پایان رسید و برای مدتی توجه کمپانی نفت ایران و انگلیس به جنوب ایران معطوف شد، اما از آنجا که شواهد وجود نفت در غرب ایران همچنان محرز بود، مجدداً حفاری ها در چقا سرخ و سایر نقاط مرز ایران و عثمانی آغاز و در نتیجه سایر میادین نفت مانند سومار، طینه، کن کاوگش و نفت شاه کشف و مورد بهره برداری قرار گرفتند (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۰۰۴۳۰۲) (نک. تصویر شماره ۹).

از این رو باید اذعان داشت که بعد از اتمام مراحل اولیه حفاری ها، کاوش ها در این منطقه همچنان ادامه داشته است تا آنجا که کمپانی نفت در اداره مرکزی خود در مسجد سلیمان نیز اداره ای به نام *اداره نفت چقا سرخ* تشکیل می دهد (ساکما: ۲۴۰/۰۰۴۳۰۲) (نک. تصویر شماره ۱۰).

اکتشافات در چیا سرخ سبب اکتشاف سایر نواحی نفت خیز در خاک عراق و محدوده مرزهای ایران و عراق شد و پالایشگاه نفت خانقین (الوند) هم توسط بریتانیا در خاک عراق تأسیس گردید. در ایران نیز کشف چاه های نفتی دیگر در حدود طینه، منصورآباد، کنگاوکش و در حوزه امتیاز داری سبب تأسیس نخستین شهر نفت بنیان ایران یعنی *نفت شاه* در جنوب شهرستان قصرشیرین شد (از ره و دیگران، ۱۳۹۸: ۳۱۳ و ۲۸۱)؛ بنابراین هر چند نخستین حفاری های نفتی چیا سرخ در ابتدای کار نفت چندان مطلوب نبود و بعداً هم چیا سرخ از ایران جدا شد، ولی عملیات نفتی در چیا سرخ که اکنون در ۱۰ کیلومتر جنوب شهر کلار فعلی قرار دارد تا سال (۱۹۵۷م) ادامه داشت و با روی کار آمدن جمهوری جدید در عراق تعطیل شد. با وجود این، چیا سرخ امروزه همچنان یکی از میادین نفت است که به علت وضعیت عراق فعلاً از آن بهره برداری چندانی نمی شود (جعفری، مصاحبه ۱۳۹۸).

نتیجه گیری

برخلاف بسیاری از دیدگاه‌های رایج مندرج در متن پژوهش که اولین حفاری منجر به کشف نفت در ایران را چاه‌های نفت مسجد سلیمان می‌دانند، این پژوهش اثبات نموده که نخستین چاه نفت در سال (۱۹۰۲م) در چیا سرخ قصر شیرین در ایالت کرمانشاهان به نفت رسیده است. یافته‌های پژوهش نشان داده که نخستین حفاری‌های نفتی در خاورمیانه به سبک نوینی توسط هیئت حفاران داری در ناحیه چیا سرخ تحت عنوان چاه شماره ۱ و شماره ۲ با موفقیت به نفت رسیده‌اند. از دستاوردهای دیگر پژوهش این است که نشان داده هر چند که نفت چیا سرخ اندک بوده، اما اهمیت کشف نفت در ایالت کرمانشاه ظرفیت و قابلیت استحصال نفت در این ایالت را برای بعدها مورد توجه قرارداد اسناد مطالعه شده و مصاحبه‌های انجام گرفته نشان می‌دهند که علی‌رغم مشکلات اولیه اکتشافات نفتی و انتقال بخشی از تمرکز حفاری‌ها به منطقه نفتون مسجد سلیمان، حفارهای در غرب ایران همچنان ادامه داشته است. طبق منابع نه تنها حفاری‌ها در آنجا به اتمام نرسید بلکه کمپانی نفت بعدها در این منطقه تأسیسات نفتی و خدمات رفاهی احداث کرد که مسئولیت تأمین سوخت نیروهای متفق بریتانیا را در جریان جنگ جهانی اول بر عهده داشت. چیا سرخ تا سال (۱۹۱۳م) که کمیسیون تعیین سرحدات ایران و عثمانی با حضور نمایندگان بریتانیا و روس تزاری تشکیل شد جزو خاک ایران بود و معدن نفت آن را که یک رئیس بریتانیایی آن اداره می‌کرد، مدتی به وسیله نیروهای عثمانی تسخیر و در نهایت با کمک ایالات ایرانی از جمله سنجابی و کلهر و میرپنج حسام‌الملک حاکم ایالت کرمانشاهان دوباره به دست ایرانی‌ها افتاد. اما متأسفانه با تغییرات مرزی و ضعف قدرت عثمانی و ترسیم اعمال سیاست‌های منطقه‌ای بریتانیا در این ناحیه با تصویب کمیسیون سرحدی در سال (۱۹۱۳م) جدایی این منطقه از ایران تصویب گردید. در نهایت در سال (۱۹۱۴م) چیا سرخ رسماً از ایران جدا و به دولت عثمانی واگذار شد. از آنجا که چیا سرخ جزو محدوده امتیازنامه داری بود، شرکت نفت ایران و انگلیس تجهیزات بیشتر در آنجا به کار برد که تا روی کار آمدن دولت جدید عراق پابرجا بود و بعد از آن تعطیل شد و کارکنان آن به پالایشگاه نفت‌خانه عراق منتقل گردیدند. حفر چاه‌های نفت در چیا سرخ از سویی سبب گردید غرب ایران بیش از پیش دستخوش تغییرات اقتصادی و صنعتی شود و از طرف دیگر باعث شد که سایر میادین نفتی در غرب ایران از جمله در جنوب غربی قصر شیرین در مناطقی مانند طینه، کن گاوکش مورد توجه واقع شود همین امر باعث شکل‌گیری اولین شهر نفت بنیان ایران به نام نفت شاه و در نهایت منجر به تداوم اکتشافات نفتی، تأسیس پالایشگاه و نخستین کارخانه حلب‌سازی خاورمیانه در کرمانشاه شد که نشان‌دهنده اهمیت جایگاه اکتشافات نفتی در چیا سرخ بوده است.

منابع

الف. کتاب‌ها و مقالات

از ره، فرشته و دیگران. (۱۳۹۸). «نفت شاه (نفت‌شهر) - بررسی جغرافیای تاریخی و تکوین شهر نفتی در ایران». *تحقیقات تاریخ اجتماعی*. (۹). ۳۱۳-۲۱۸.

<http://noo.rs/LMHwa>

بی‌نام. (۱۳۹۷). «۱۱۰ سالگی صنعت نفت». *مشعل (نشریه وزارت نفت جمهوری اسلامی ایران)*. (۸۷۶). ۵-۵۳۴.

ترکچی، فاطمه. (۱۳۹۴). «نگاهی به یک سند نویافته درباره «چیا سرخ»». *روزنامه دنیای اقتصاد*. (۳۶۴۲). یکشنبه ۱۳۹۴/۹/۸.

حسن‌نیا، محمد؛ سلیمی، هدی (۱۳۹۰). «اوضاع مناطق نفت‌خیز ایران پس از کشف نفت و تشکیل شرکت نفت ایران و انگلیس». *پیام بهارستان*. (۱۳). ۴-۵۵۴-۵۰۵.

<http://noo.rs/6WlpR>

حسن‌نیا، محمد. (۱۳۸۹). «بررسی عملکرد شرکت نفت ایران و انگلیس در اسناد ۱۹۱۴-۱۹۰۱ م». *پیام بهارستان*. (۹). ۲-۲۶۴-۸۲.

<http://noo.rs/ySK7u>

خدادایان، فرشید. (۱۳۸۷). *کاربردهای نفت و گاز در ایران باستان*. تهران: شرکت ملی پالایش و پخش فرآورده‌های نفتی ایران.

دمورگان، ژاک. (۱۳۳۹). *هیئت علمی فرانسه در ایران (مطالعات جغرافیایی)*. جلد ۲. ترجمه کاظم ودیعی. تبریز: چهر.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۳۸). *لغت‌نامه دهخدا*. جلد ۴. تهران: دانشگاه تهران.

_____ (۱۳۷۳). *لغت‌نامه دهخدا*. جلد ۵. تهران: دانشگاه تهران.

ذوقی، ایرج. (۱۳۷۳). *مسائل سیاسی و اقتصادی نفت ایران*. تهران: پازنگ.

راسخی لنگرودی، احمد. (۱۳۸۵). *موج نفت (تاریخ نفت ایران از امتیاز تا قرارداد)*. تهران: اطلاعات.

سرداری، محمدرضا؛ یزدی‌نژاد، علی. (۱۳۸۶). *حکایت سیمرخ و نفت: مقدمه‌ای بر تاریخ یک‌صدساله بهداشت و درمان صنعت نفت*. تهران: میرماه.

شرف‌کنندی، عبدالرحمن. (۱۳۹۲). *فرهنگ کردی-فارسی هزار*. تهران: سروش.

صفی‌زاده بوره‌کاهی، صدیق (۱۳۸۰). *فرهنگ بوره‌کاهی کردی-فارسی*. جلد ۱. انتشارات پلیکان.

فاتح، مصطفی. (۱۳۸۴). *پنجاه سال نفت ایران*. تهران: علم.

فرمانفرمایان، رخسان. (۱۳۷۷). *خون و نفت: خاطرات یک شاهزاده ایرانی/منوچهر فرمانفرمایان*. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس.

قدیمی، ذبیح‌الله. (۱۳۳۲). *تاریخ انقلاب نفت ایران*. تهران: چاپخانه مجلس.

لغتوس، ویلیام کنت. (۱۳۸۵). *سفرنامه پژوهشی سرهنگ لافتوس نخستین کاوشگر شوش*. ترجمه عباس امام. تهران: شادگان.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۴ / ۳۷

- محبت، محمدرضا. (۱۳۹۶). *قصر شیرین در هزاره تاریخ*. تهران: صبح روشن
- محبوبی اردکانی، حسین. (۱۳۶۸). *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران*. جلد ۴. تهران: دانشگاه تهران.
- محمود، محمود. (۱۳۶۷). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی*. جلد ۴. تهران: نشر اقبال.
- مشیرالدوله، میرزا سید جعفرخان مهندس باشی. (بی تا). *رساله تحقیقات سرحدیه*. به اهتمام محمد میری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- مطیعی، همایون. (۱۳۸۳). «سرگذشت قرارداد داری و به وجود آمدن شرکت نفت انگلیس و پرشیا». *مجله اقتصاد انرژی*. (۶۹ و ۷۰). ۲۳-۱۶.
- مکری، محمد. (۱۳۷۲). *عشایر کرد (ایل سنجایی)*. پاریس: بی نا.
- میرترابی، سعید. (۱۳۸۴). *مسائل نفت ایران*. تهران: قومس.
- ویلسون، آرنولد تالبوت. (۱۳۹۳). *سفرنامه ویلسون*. ترجمه فریبرز ساکی مهر. خرم آباد: شاپورخواست.
- هاردینگ، سر آرتور. (۱۳۷۰). *خطرات سیاسی سر آرتور هاردینگ*. ترجمه جواد شیخ الاسلامی. تهران: کیهان.
- یعقوبی نژاد، علی. (۱۳۷۳). *رئیس نفت*. تهران: بی نا.

ب. اسناد آرشیوی

آرشیو اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ). شناسه سند: ۴-۲۳-۱۳۱۹ق

_____ شناسه سند: ۰۸-۲۲-۱۳۲۴ق

_____ شناسه سند: ۰۳-۲۵-۱۳۳۱ق

_____ شناسه سند: ۶۳-۴۳-۱۳۳۰ق

_____ شناسه سند: ۶۴-۲۵-۱۳۳۱ق

_____ شناسه سند: ۰۱-۳۸-۱۳۳۲ق

_____ شناسه سند: ۰۴-۴۳-۱۳۳۲ق

_____ شناسه سند: ۳۵-۶۶-۱۳۳۲ق

سازمان اسناد و کتابخانه ملی کشور (ساکما). شناسه سند ۲۴۰/۰۰۰۴۸۲۹.

_____ شناسه سند ۲۴۰/۰۰۴۳۰۲.

_____ شناسه سند: ۲۴۰/۶۶۵۲.

پ. سایت های اینترنتی

آرشیو الکترونیکی موزه اسناد و صنعت نفت ایران. ۲۳ خرداد ۱۳۹۸. www.Petrophoto.ir.

ث. عکس‌ها

عکس‌های مرکز اسناد و موزه‌های صنعت نفت
عکس‌های گرفته‌شده از منطقه چیا سرخ در عراق. مورخ ۲۰ تیر ۱۳۹۸.

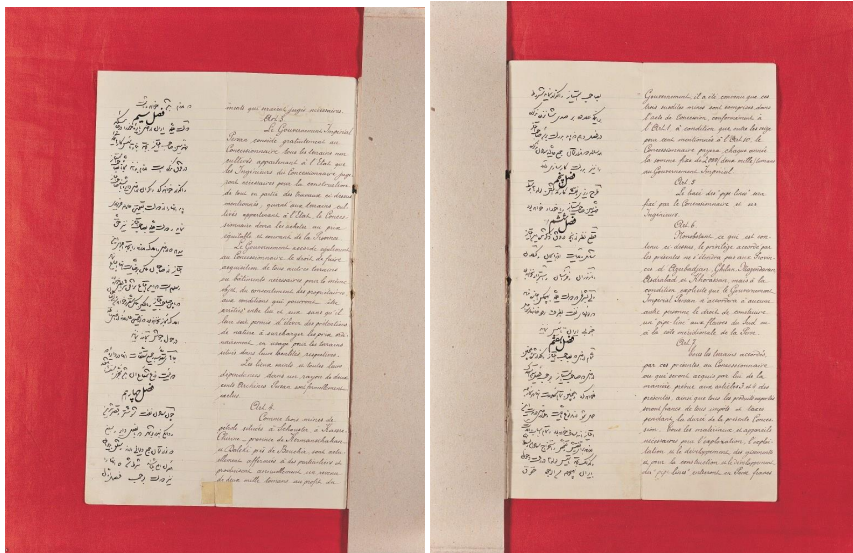
ج. مصاحبه‌ها

از ره، فرشته. مصاحبه منتشر نشده با حسن آر مند از اهالی قدیم نفت‌شاه ساکن در لندن درباره محدودۀ
جغرافیایی چیا سرخ و نفت‌شاه. ۱۸ دی‌ماه ۱۳۹۷.
_____ مصاحبه منتشر نشده با رحمان جعفری. کارمند کنسولگری اقلیم کردستان عراق در
تهران درباره وضعیت و محل چقا سرخ. اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۸.
_____ مصاحبه منتشر نشده هریم حمه عادل زند (اهل اقلیم کردستان عراق). دانشجوی
کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران دانشگاه رازی. درباره وضعیت و محل چقا سرخ. ۲ تیرماه ۱۳۹۸.
_____ مصاحبه منتشر نشده با منصور ملایری. مدیر اسبق روابط خطوط لوله نفت و مخابرات
منطقه غرب کشور درباره مناطق نفت‌خیز چیا سرخ و نفت‌شاه. ۱۸ دی‌ماه ۱۳۹۷.

د. نقشه‌ها

اتو اطلس ایران. گیتاشناسی. (۱۳۹۲). واحد پژوهش و تألیف. تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی
و گیتاشناسی.
نقشه راهنمای عراق شماره ۱۸۴. بی‌تا. تهران: گیتاشناسی.
نقشه چقا سرخ در سازمان اسناد و کتابخانه ملی کشور. شناسه سند ۲۴۰/۰۰۴۳۰۲

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۴ / ۳۹

تصویر ۱. تصاویری از قرارداد داری

تصویر ۲. محدوده چپاسرخ در نقشه‌های جدید عراق

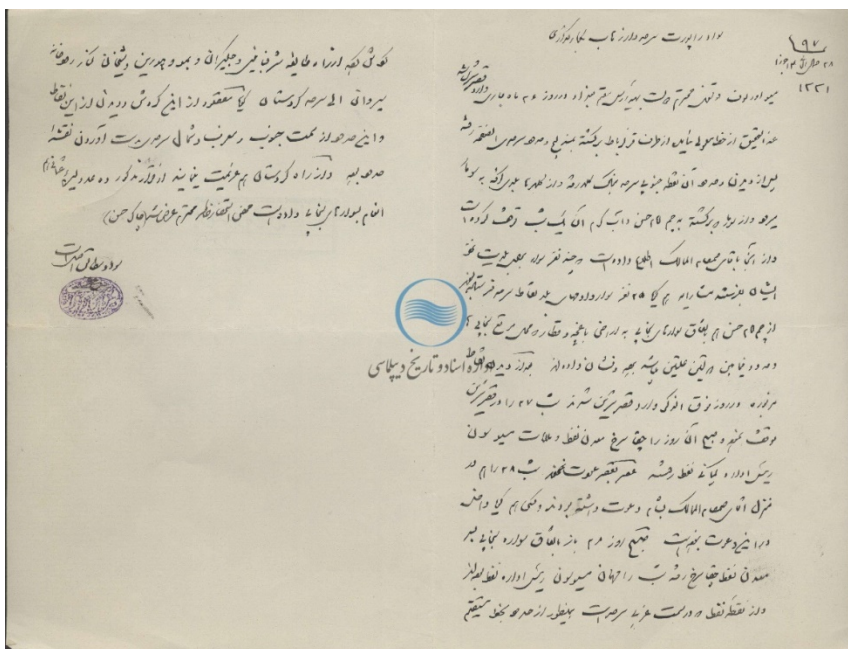
تصویر ۳. محدوده چیا سرخ در سال ۱۳۲۷-۱۳۲۵ ش

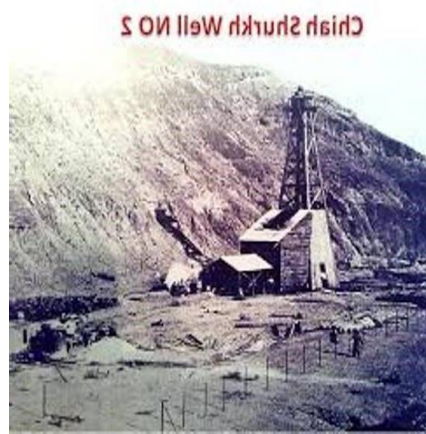
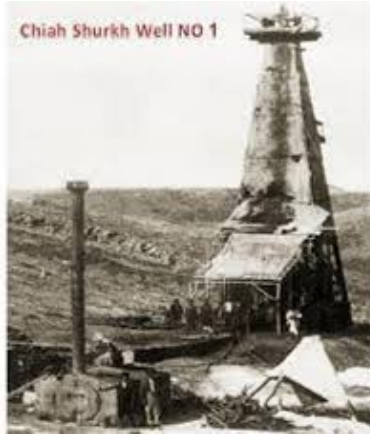
تصویر ۴. تابلوی روستای چیا سوورک در نزدیک کلار اقلیم کردستان عراق - تیر ۱۳۹۸ (عکس عادل هریم همه) شعله‌های پالایشگاه در همین ناحیه در تصویر مشهود است.

تصویر ۵. ساکما. شناسه سند: ۱۳۳۱-۲۵-۳

تصویر ۶. تصویر چاه شماره «۱» چیا سوورک

تصویر ٧. تصویر چاه شماره «٢» چیا سرخ

188

CHIAH SHURKH WELLS.

Foreign Office Embargo comes at an extremely inconvenient time as a complete drilling outfit is en route now and arrangements have been made for management, bungalows, staff, roads, workshops, transport etc. etc. in connection with development of Chia Shurkh and Imam Hassan tests the latter being in Persia proper.

Six Holt Tractors have been purchased in Bagdad at £1000 each for haulage of material.

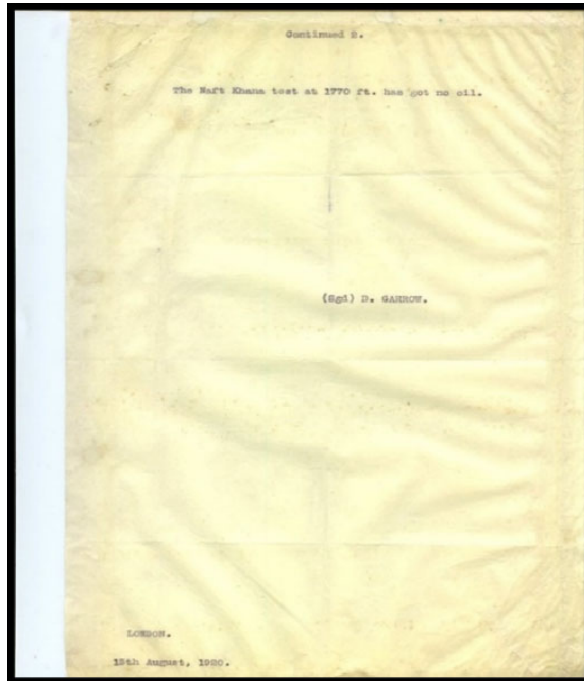
A siding is being constructed at Tairaq station from which a road 1½ miles long is being constructed to the old Kasr i Shirin road.

It is possibly not appreciated by the Foreign Office that before a deep test can be drilled on the Chia Shurkh anticline the old buildings of the company must be rebuilt and Nos. 1, 2 and 3 wells must be taken in hand with a view to shutting off the water which has presumably been on the oil horizon for many years and to provide sufficient fuel oil to supply the drilling boilers.

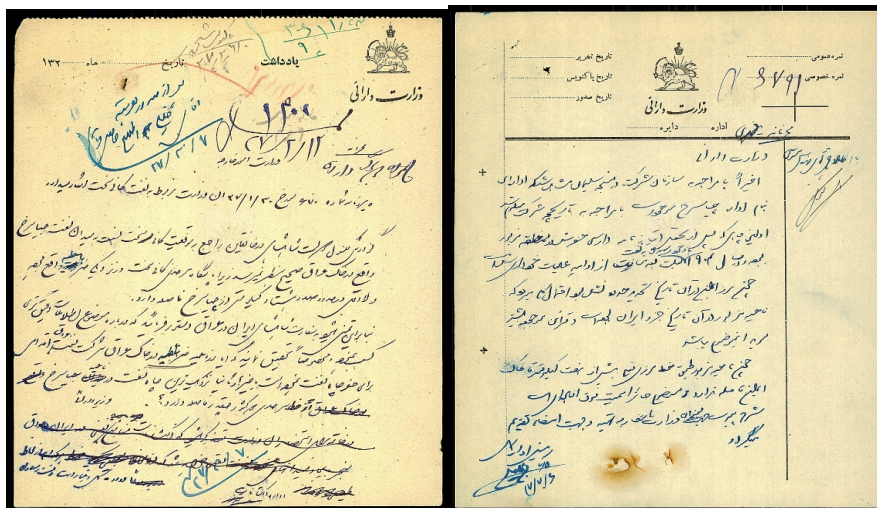
All this road making transport building and repair work is estimated to take 2 years from date and the proposed deep test will probably take 18 months to drill. We shall consequently not start actual drilling for two years and we are most unlikely to get oil in quantity from No. 4 well for 2½ years from date.

All this preliminary work can proceed irrespective of whether the political administration of Mesopotamia is settled or not and it is most essential that such development should be facilitated not retarded with a view to supplying adequate supplies of oil for the refinery now waiting for this oil on the Diyala. The object of this refinery is to avoid the long and expensive haulage of oil from Ahadun by river or rail and as such oil is an absolute essential for administration and development of the country it is recommended that the Foreign Office attitude which is not understood should be reconsidered.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)، سال ۳۵، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۴ / ۴۳

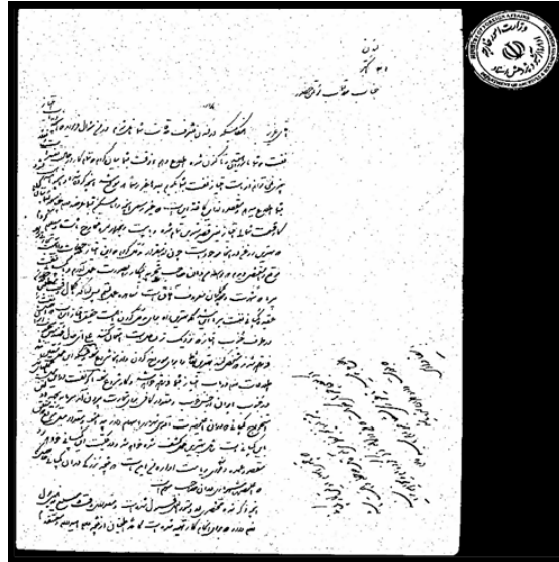

تصویر ۸. سند نویافته از چپاسرخ. محل نگهداری: مرکز اسناد و موزه‌های صنعت نفت / تاریخ سند: ۱۳ آگوست ۱۹۲۰ میلادی

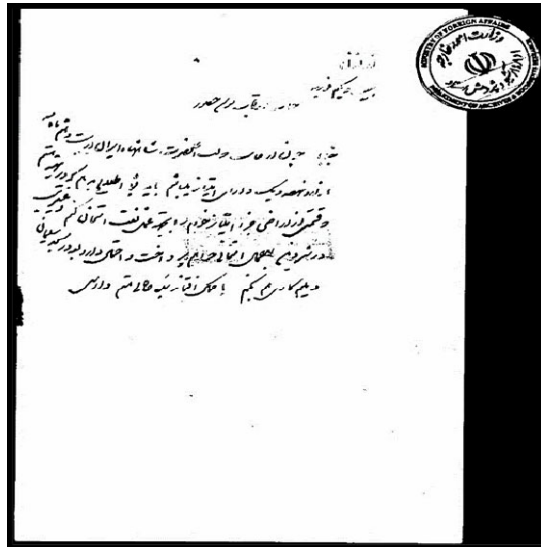
تصاویر ۹ و ۱۰. ساکما. شناسه سند: ۲۴۰/۴۳۰۲

عنوان سند: وجود اسناد اداره نفت چپاسرخ در اداره مرکز شرکت نفت در مسجد سلیمان. سال ۱۳۲۷

تصویر ۱۱. استادوخ؛ سند شماره شناسه سند: ۰۱-۰۸-۲۲-۱۳۲۴ق.

عنوان سند: گزارش اتمام حفاری ها در قصر شیرین (چیاسرخ)

تصویر ۱۲. استادوخ؛ سند شماره شناسه سند: ۰۳-۰۸-۲۲-۱۳۲۴ق

عنوان سند: گزارش اتمام حفاری ها در قصر شیرین (چیاسرخ) و ادامه کاوش برای نفت در جنوب

غربی ایران